

ВІДГУК
офіційного наукового опонента про дисертацію
Шарової Тетяни Михайлівни
«Автор і текст у системі соцреалізму: природа естетичного
конформізму та поетика компромісу
(на матеріалі творчості К. Гордієнка)»,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук
зі спеціальності 10.01.01 – українська література

Культурний ренесанс 20-х років ХХ століття породив плеяду талановитих авторів, які започаткували нову мистецьку епоху в українській і світовій культурі. На літературну арену вийшли майстри пера, що здійснили кардинальний прорив у гуманітарній сфері: утвердили вітчизняну літературу у європейському інтелектуально-духовному просторі, застосували новітні художні практики і вивели національну свідомість на якісно новий рівень самобутнього творчого мислення. Завдяки творчим зусиллям цього мистецького покоління відбулося жанрово-композиційне, проблемно-ідейно-тематичне, стильове оновлення літератури, яка орієнтувалася насамперед на національну писемну традицію, фольклорні зразки, історичну й культурну пам'ять, а також здобутки світової культури. Подолання провінційності, спонука до незалежного художнього самовияву, творчо-індивідуальні шукання формували мистецьку позицію українського письменника першої чверті ХХ ст., визначали його ідіостиль, манеру творчої й особистісної поведінки.

Егалітарні тоталітарні практики, що вже переконливо доведено вітчизняною літературознавчою й історичною наукою, мали масштабні трагічні впливи на подальший стан розвитку естетичної письменницької думки в Україні, визначили формат її існування, що проявилось в художньому занепаді, повній нівеляції індивідуально-особистісного досвіду і цілковитому підпорядкуванні ідеологічній доктрині. Процес дифузування культури і політики у радянській тоталітарній системі призвів до ідеологічних протиборств в письменницькому середовищі і поділу його на два непримиренні табори. У мистецькій свідомості відбувається зміщення вектора

художнього в бік панівної ідеології, що ставило творців літературних текстів перед екзистенційним вибором: утверджуючись на вже визначених естетичних позиціях, виходити на нові обрії мистецького творення або, піддавшись ідеологічним впливам, стати на рейки соціального утопізму, псевдохудожності, утилітарного прагматизму.

На бінарних опозиціях митець / влада формувалася новітня псевдокультура. Вона брутально витісняла таланти за межі літературного процесу аж до повної ліквідації найкращих літературних зразків та фізичного винищення їхніх авторів, утверджуючи єдиний псевдохудожній метод – соцреалізм. Поведінкові матриці для суб'єкта літературної творчості, що обирав шлях у силовому полі соцреалізму, руйнували естетичні й художні коди його творчості і підпорядковували талант офіційній ідеологічній доктрині. Найтрагічнішою творчою індивідуальністю, яка волею обставин була їй підконтрольною, є Павло Тичина. Інструментом політичної системи ставали й інші талановиті митці, які «свідомо» обирали шлях співробітництва із суспільною репресивною машиною, шукаючи можливостей ідеологічного компромісу із владними органами.

Серед творчої спадщини майстрів пера, які зазнали «корозії таланту» (а саме так М. Коцюбинська характеризує творчість і долю П. Тичини) увиразнюється літературний доробок Костя Гордієнка, уродженця Подільського краю, знаного у радянські часи письменника-соцреаліста, лауреата Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка, автора низки романів і повістей, мемуарних і публіцистичних творів, заснованих на соцреалістичній доктрині. Сьогодні його доробок, попри окремі незначні спроби художнього самовияву, сприймається як явище кітч, як позбавлений естетичної цінності та мистецького смаку. Проте він залишається цінним як артефакт радянської епохи, що дає змогу досліднику історії літератури на прикладі суб'єкта літературного процесу відстежити й прояснити особливості творчої атмосфери зазначеного часу.

Творчість К. Гордієнка особливо надається для досягнення внутрішньої

природи української літератури єдиного потоку, оскільки репрезентує більш як півстолітню творчість письменницького покоління, що творило у радянський час і сформувало матрицю поведінкових характеристик письменників тієї доби. Його літературний доробок виразно віддзеркалює етапні явища усього літературного процесу ХХ ст. у радянській Україні: фази і форми художнього розвою, конформістського «примирення», «одержавлення» таланту і цілковитого пристосуванства до тоталітарної ідеології.

Дискурс соцреалізму у національному варіанті став предметом ґрунтовних досліджень Т. Гундорової, М. Жулинського, І. Захарчук, Н. Ксьондзик, Д. Наливайка, В. Панченка, Т. Свєрбілової, О. Філатової, В. Хархун. Літературознавці уже чітко проявили моделі і методологію конформістських практик в українській літературі, запропонували механізми аналізу таких творів.

Попри вищезазначене, новаторською, актуальною у вказаній площині нам бачиться дисертаційна робота Тетяни Шарової «Автор і текст у системі соцреалізму: природа естетичного конформізму та поетика компромісу». Унікальність цієї праці полягає в тому, що літературознавиця зуміла належно зінтерпретувати постать і творчість письменника-соцреаліста Костя Гордієнка на тлі тоталітарно-історичної епохи, у контексті розвитку літератури того часу, змодельовати творчі злети і художні втрати митця й з усією повнотою висвітлити в його доробку риси ерзац-мистецтва. Як зазначається в анотації до дисертації: «У роботі вперше комплексно осмислено та системно проаналізовано індивідуальні реакції та засоби адаптації автора-творця до нормативної системи координат соцреалізму, простежено конформістські інтенції, які виявляються на різних структурно-функціональних рівнях художньої системи, що інтегрує епіку, публіцистику та літературну критику К. Гордієнка» (с. 1).

Дисертаційна робота Тетяни Шарової відзначається чіткою структурованістю і складається зі вступу, п'яти основних розділів, які членуються на окремі підрозділи, висновків та списку використаних джерел.

У першому розділі – «Теорія і практика соцреалізму: радянська модель і пострадянська інтерпретація» – авторка виявляє маркери тоталітарного дискурсу та способи політичної регламентації естетичних норм у контексті тоталітарної епохи. Йдеться про історичну культурну модальність, в рамках якої зароджувалася і формувалася псевдоестетика літератури соцреалізму. Дослідниця фокусує увагу на поведінкових моделях естетичного компромісу митця в егалітарному суспільстві і визначає вектор діяльності автора як модулятора ілюзорної свободи творчості. Т. Шарова відшукує коди і ключі для розуміння втрати письменниками естетичних стратегій, задекларованих у першій чверті ХХ століття, їхнього творчого знеособлення й художнього вихолощення в умовах проголошуваних маніфестацій і насаджуваних ідеологічних кліше, що призводило до спотворень у політиці й літературі та нівеляції мистецького потенціалу талановитих авторів. Розглядаються етапні складники насильницького насадження соцреалізму, прийняття / неприйняття їх культурною свідомістю, можливості і спроби подолання такої практики на різних етапах літературного розвитку (як-от приміром творчість шістдесятників).

Дисертантка належно потрактовує процеси адаптації митця у тоталітарному дискурсі, наводить ключові аргументи конформізму. Серед визначальних важелів пристосуванства вбачає психоемоційні чинники, які детермінували політичну лояльність автора, нівелювали творчий потенціал, спонукали до естетичних й ідеологічних компромісів. Простежується творче розшарування колись єдиного письменства, повне неприйняття ідеологічно відмінних, незалежних естетичних позицій непримиренних майстрів пера, котрі ці позиції захищали. Практики адаптивної політики, на переконання Т. Шарової, уособлюють «принцип використання художнього тексту як політичної боротьби» (с. 65), а творцеві визначають «роль жертви, борця, або союзника» (с. 70). Відповідні ролі вона виписує і пояснює на прикладі життєтворчості М. Рильського, О. Копиленка, О. Довженка, О. Корнійчука, А. Малишка, В. Сосюри.

«Мова співробітництва», за спостереженнями Т. Шарової, породжує своєрідну манеру письма, перейняту гаслами, агітками, штампами, деклараціями. Натомість письменники, опозиційно налаштовані до влади, активно застосовують інакомовлення, підтекст, езопову мову, смислові інверсії. Саме на таких контрастах в тоталітарних умовах одні автори втрачають індивідуально-авторську свідомість, нівелюють особистісне начало, а інші гублять можливості незалежної творчої активності. Ці явища належно висвітлені у дисертації.

У другому розділі *«Художнє мислення Костя Гордієнка: творчі шукання 1920-х років, контекст інтерпретації та ключовий код радянської ідентичності»* дослідниця зосереджує увагу на ключових аспектах, що визначали шляхи творчого самовираження письменника в межах доктрини соцреалізму, формували його індивідуальний стиль і шляхи адаптації до цієї нормативної системи. Т. Шарова з'ясовує механізми перетворень і переорієнтацій автора у «силовому полі» конформізму, дошукується першопричин, які нівелювали творче начало, обмежували талант вузькими рамками доктрини. У роботі належним чином простежується входження автора у літературний процес, творчі контакти із митцями, зокрема з М. Хвильовим, М. Йогансенем, В. Елланом-Блакитним, С. Пилипенком, йдеться про журналістську, редакторську, видавничу працю у виданнях різного рівня в Одесі, Балті, столичному Харкові, розкривається процес формування його ідейно-естетичних принципів, письменницьке становлення.

Детально аналізуються перипетії творчої еволюції автора, пов'язані зі зміною державної політики, початком арештів у середовищі творчої інтелігенції. Як переконливо засвідчує здійснений дисертанткою аналіз текстів К. Гордієнка, щоб уникнути репресивних впливів, яких на той час вже зазнали його товариші, він свідомо схиляється до пропагандистських маніпуляцій у творчості, демонструє власну лояльність до влади, славить правлячий режим. Талант митця зазнає внутрішнього роздвоєння, а сам він опиняється на шляху балансування «між власними художніми пріоритетами та офіційними

вимогами соцреалізму» (с. 194). Тематика творчості звужується до уславлення сталінського курсу колективізації, оспівування комун, картин трудових буднів українських селян, заперечення куркульства як класу, боротьби нового життя зі старим дрібновласницьким. Т. Шарова аргументовано показує, що твори довоєнної тематики «виразно засвідчують процес “вписування” автора у клішовані норми соцреалізму», створені вони «відповідно до готових формул соцреалістичного методу» (с. 131) і свідчать про подвійну свідомість автора.

Певне послаблення ідеологічних впливів простежує авторка дисертації у творах періоду Другої світової війни, проте за її спостереженнями цей процес виявився нетривалим. У повоєнні десятиліття письменник повертається до вже узвичаєної ідеологічної риторики, возвеличує картини радянського міфотворення (повісті «Автомат», «Славгород»). Щоправда, крізь призму стильової піднесеності, саме на сюжетному рівні Т. Шарова відстежує необарокові моделі трагедійності світу, людської самоти, страждання і цілковитої безнадії, невпевненості у завтрашньому дні, що прочитується на рівні символів і смислів.

Третій розділ – *«Проза Костя Гордієнка “зрілого сталінізму”: авторські орієнтири та механізми вписування в нормативний дискурс»* – сприймається як логічне продовження попереднього. Дисертантка зосереджує увагу на проблемно-тематичних аспектах прозотворчості письменника і простежує процеси повноформатного вписування письменника у соцреалістичний дискурс, показує, як ознаки фальшивості та імітованості входять у його доробок і повною мірою віддзеркалюють трагедію митця у тоталітарному суспільстві. Т. Шарова розкриває дееволюцію автора від творчо-індивідуальних інтенцій до формату конформістських партійних практик, що виразно помітно як на рівні стильових регламентацій, так і оповідної манери, яка ведеться на рівні гомодієгетичного наратора. Тематика творчості К. Гордієнка звужується до однобокого висвітлення проблем українського села на тлі вимушених соціальних змін 20-х рр. ХХ ст. з характерною для того часу «оптимістичною» реальністю (нарис «Живемо комунною», повісті «Комуна на

хуторі Куличка», «Повість наймита», «Комуна “Жовтня“ на Волині» тощо).

Дисертантка у цьому контексті детально аналізує повість «Зерна», характеризує образи партійних верховод, колишніх бідняків і наймитів, які наївно вірять у насаджувані догми, і доходить твердого висновку про згасання творчого потенціалу письменника, про домінування ідеологічних констант у його прозописьмі. Авторка роботи, вдумливий аналітик, віднаходить у цьому творі несміливі натяки на голодомор 33-го, ретельно закамуфльовані під тоталітарну ідеологію і вірнопідданство системі. Зокрема, Т. Шаровій вдається зацентувати риси україноцентризму у соціально-побутовій повісті «Сквар і син», а в наскрізному у творах К. Гордієнка топосі Буймир відстежити тяглість національних традицій, одвічну врощеність селянина у рідну землю, у напрацьовані досвідом і віками культурні цінності. Попри ідеологічні прояви у романі «Діти землі» дослідниця помічає етнонаціональний колорит, у призмі якого завуальована висока трагедія митця і його нації. Схожі проблеми авторка дисертації аналізує у програмному шкільному творі радянського часу «Буян».

Четвертий розділ – *«“Правда“ життя українського села у великій епічній прозі: офіційний текст та індивідуально-авторські конотації»*. Предмет дослідницької уваги становлять романна трилогія «Буймир» та «Зимова повість». Т. Шарова акцентує увагу на проблемно-тематичних зацікавленнях автора в широкоформатних епічних полотнах, осмислює жанрові видозміни у порівнянні із ранніми творами, вивчає типологію характерів та особливості утвердження індивідуального письменницького стилю.

Дисертантка розглядає трикнижжя «Буймир» як твір «глибинного знання життя й розуміння історичної долі українського селянства» (с. 290). За спостереженнями авторки, у романі відсутній центральний герой, його збірний образ становить колективний персонаж – українське селянство, колгоспники та воїни, що повернулися із фронтів Другої світової війни. В роботі аналізуються особливості Гордієнкового психологізму. Скалічені війною, репресіями та голодоморами, персонажі переживають важкі

психологічні травми, постають беззахисними перед тоталітарною системою й ілюзорно вірять у проголошені нею догми про світле майбутнє. Пропагандистською, ідеологічно заангажованою, – аргументовано доводиться у дисертації, – є і тема твору – «селянське повстання, в ході якого бідняки прагнуть здобути землю і волю» (с. 293), що еволюціонує у клішовану оповідь про «здобуття власної свободи» і сприймається як явище кітч. Соціально-побутова риторика трикнижжя, як засвідчує літературознавчий аналіз, спрямовується в ідеологічне русло побудови щасливого життя і сприймається як один із феноменів тоталітарної псевдокультури. У призмі тоталітарної естетики Т. Шаровій вдається все ж таки відстежити й окремі художні аспекти, зацентровані навколо таких проблем як трагедійність і незахищеність людського індивідуума, світле кохання на тлі буремної епохи, щира віра у морально-етичні ідеали нації.

Із обіймів естетики соцреалізму, доводить авторка дисертації, не вдається вирватися письменникові і в «Зимовій повісті», де він продовжує розробляти селянську тематику, змальовує непрості будні колгоспного життя. Дослідниця висвітлює його спроби вийти за межі узвичаєного змісту (несміливе засудження бюрократії, оковамилювання, пристосуванства). Проте, як показує аналіз, письменник все одно залишається в рамках офіційного дискурсу.

П'ятий розділ – *«Літературна критика та публіцистика Костя Гордієнка в силовому полі конформізму»* – цікавий з погляду розвитку (чи радше занепаду) літературознавчої науки й нефікційної творчості у радянський час. Розділ у порівнянні із попередніми малоформатний, проте у плані віддзеркалення цілковитого пристосування тогочасного письменства і науки про літературу до ідеологічних норм. Публіцистика й критика К. Гордієнка друкувалися у вітчизняній періодиці, виходили окремими збірками («Лінія пера», «Зернися, земле»). Т. Шарова зауважує невіддільність письменницького псевдомислення від ідеологічно-критичного механізму аналізу літературних творів. Одночасно з цим проте переконує: дослідження

К. Гордієнка, що стосуються аналізу мови художніх творів І. Котляревського, Т. Шевченка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, і досі не втратили актуальності, сприймаються як ключі до розкодування їх мистецьких індивідуальностей.

К. Гордієнко – автор мемуарних полотен «Літа молодії», «Спогади повітового редактора», у яких, попри виразні ідеологічні складники, вдало виписані портрети письменників харківського кола – Остапа Вишні, О. Довженка, В. Еллана-Блакитного, М. Йогансена, читачеві пропонується «соціальний зріз українських реалій на початку 1920-х років: розорення і голод у містах і селах, розгул бандитизму, контрасти політичного життя» (с. 365); йдеться про особисте життя, згадуються часи літературного становлення й утвердження. В автобіографічних текстах, як показує дослідниця, автор лакує дійсність відповідно до ідеологічних вимог. Попри те, за її спостереженнями, з-під пера письменника зринають об'єктивні реалії, характерні ознаки часу, увиразнюються обриси митців, яких надовго було викреслено із творчого процесу.

Завершують докторську дисертацію Т. Шарової *висновки*, які подаються до усіх структурних частин дослідження. Вони місткі й переконливі, відповідають його змістові, узагальнюють найсуттєвіші положення й у сконденсованому вигляді віддзеркалюють найважливіші ідеї роботи. Висновки науково вмотивовані та аргументовані, проявляють глибину властивого дисертантці аналітичного мислення, вміння вникати в суть першоджерел, аналізувати й узагальнювати формозмістові особливості авторських текстів.

Віддаючи належне науковій ґрунтовності дослідження Тетяни Шарової, яка здійснила цілком самостійний крок у розв'язанні заявленої нею проблеми, варто звернути увагу на певні аспекти, що могли б стати предметом повнішого висвітлення в дисертаційній роботі.

1. Розглядаючи в першому розділі загальні маркери соцреалістичної естетики, та способи політичної регламентації естетичних норм в офіційному дискурсі української літератури, дослідниця запропонувала інтерпретацію та

тлумачення таких понять, як природа «естетичного конформізму», «поетика компромісу», «мова співробітництва». Цілком логічно було б доповнити цей ряд теоретичною верифікацією категорій «автор» і «текст», які винесені в назву наукової розвідки.

2. Загалом схвалюючи структуру дисертації, звертаємо увагу на параграф 2.1 (Розділ II), у якому подається загальна характеристика творчості К. Гордієнка. Вочевидь, він не тільки «випадає» із загальної архітектури дослідження, а й дублює аналізований матеріал. «Механізми перетворень, переорієнтацій та основні етапи модуляції художнього мислення письменника» розглядаються авторкою на матеріалі епіки, літературної критики та публіцистики письменника у третьому, четвертому та п'ятому розділах дисертації.

3. Параграф 3.3 (Розділ III) «Мілітарна модель у зображенні буденного життя і художні рефлексії митця» став би змістовнішим, якби Т. Шарова долучила до літературознавчого аналізу прозу, що ввійшла до повоєнних збірок «Сильніше смерті», «Голос землі», чи ту, яка не була надрукована і зберігається у фондах Харківського літературного музею.

4. У п'ятому розділі, системно осмислюючи «літературну критику та публіцистику Костя Гордієнка в силовому полі конформізму», дослідниця подала доволі загальний аналіз збірки літературно-критичних праць «Літа молодії», написаної в сумнозвісні 30-ті роки ХХ століття. На нашу думку, критика письменника цього періоду чи не найповніше відображає авторські аберації та ілюструє «мову співробітництва» в дискурсі соцреалізму, і ці критичні праці та вказані їх особливості варто було розглянути детальніше.

Однак наші суб'єктивні міркування та зауваження аж ніяк не применшують значення представленої до захисту дисертації, внеску в літературознавчу науку її авторки як сумлінного й ретельного дослідника. Загалом наукова робота Тетяни Шарової – виважена синтетична праця, в якій на прикладі життя і творчості К. Гордієнка осмислено й систематизовано стан вивчення літератури соцреалізму як псевдохудожнього явища радянської доби.

У дисертації окреслено перспективу подальшого наукового студіювання проблеми, здійснено вдалу спробу доповнення уже напрацьованого наукою матеріалу власними думками дисертантки, що простежується у самій роботі та її висновках. Вважаємо, що дослідження повинно знайти належне практичне застосування, низка положень може бути використана при вивченні історії української літератури в загальноосвітній школі та у вищих навчальних закладах України, при читанні нормативних та вибіркових дисциплін.

Дисертаційна робота Т. М. Шарової «Автор і текст у системі соцреалізму: природа естетичного конформізму та поетика компромісу (на матеріалі творчості К. Гордієнка)» є новаторською, самостійною, завершеною роботою, виконаною на належному науково-методичному рівні, відповідає спеціальності 10.01.01 – українська література і профілю спеціалізованої вченої ради Д 26.133.03, вимогам, сформульованим у пп. 9-10, 12-13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами).

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук,
доцент, професор,
завідувач кафедри
історії української літератури
та компаративістики
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка

Олег Рарицький

Підпис засвідчую *О. Рарицького*
(прізвище)
Начальник відділу кадрів
М. Кош
(підпис)

